

Zrínyi korának hadművészete

A 17. század európai hadművészetére bátran ráfoghatjuk, hogy sokszínű, változatos, több sikeres és kevésbé sikeres megoldással próbálkozik akár harcászati szinten, akár a hadvezetés legmagasabb szintjén. A kontinens középső és keleti felére ez még hatványozottabban igaz, ahol a nyugatinak nevezhető megoldások egyes elemei éppúgy megtalálhatók, mint a keletről érkező hatások. Ha elfogadjuk a hadügyi forradalom fogalmát, amelyet a teória kidolgozója 1560 és 1660 közé tesz, akkor a század nagyobbik felében még zajlott azon átalakulás, amelynek legfontosabb eleme a harcászat megváltozása – mindenekelőtt a tűzfegyverek tömeges alkalmazása miatt –, a haderők létszámának ugrásszerű növekedése, és mindezek hatására a hadászati gondolkodás megváltozása.¹ A korszak végleg leszámolt a lovagi hadviseléssel, az 1525. évi páviai csatában a *landsknechtek* sortüzei megállították a francia páncélos lovasokat, s ezzel véget vetettek egy félelmetesen gyönyörű korszaknak. Ekkor már a fejedelmek által felfogadott zsoldosok, zsoldos társaságok vették át a főszerepet a csatatereken, vagyis „ha volt pénz, volt sereg, ha sok pénz volt, talán még győzelem is” elv vált uralkodóvá. A zsoldosságot megélhetésként választókban sem volt hiány, a mezőgazdaság átalakulása miatt egyre többen váltak földönfutóvá. Nyugat-Európából kiindulva a földművelés helyett egyre jobban a gazdaságosabb, az időjárásnak kevésbé kitett állattenyésztés nyert teret, megindult a bekerítés hírhedt folyamata, a jobbágyságból béresek lettek, aminél viszont jobban fizetett a katonaság. Erre a legjobb példát éppen a svájciak szolgáltatták. Most már csak azt kellett kitalálni, hogy a gyalogos zsoldos miként győzheti le a lovagokat, amire pedig megvoltak a megfelelő ókori példák, illetve csupán annak a régi mondásnak kellett érvényt szerezni, hogy „sok lúd disznót győz”.

Először a gyalogosok – például íjászok vagy lándzsások – néhány soros vonalba álltak; utána már négyoszlokkba, úgynevezett *gevierthausen* alakzatokba álltak fel, amelyek minden irányú támadás ellen védelmet nyújtottak. Ebben még mindenki szálfegyverrel, lándzsával, alabárdal volt felfegyverezve. Fontos volt az egységesség és a szervezettség. Az itáliai háborúk időszakában kezdenek el megjelenni a kézi tűzfegyverek, akiknek a helyét sokáig nem találták meg. A muskéták, *arkebúzok* töltési ideje, találati pontatlansága miatt esetükben is tömeges alkalmazásra törekedtek, de óvakodtak a szálfegyverek zárt rendjét megbontani velük. Az együttes alkalmazásuk kidolgozása már a spanyol zsoldosvezérekre várt, akik kigondolták és megvalósították a *tercio* alakzatot.

A lovasság lassan megszabadult feleslegessé vált páncéljaitól, bár egyelőre azért maradt rajtuk bőven. E fegyvernem is törekedett a zárt rendű alakzatok felvételére, majd a tűzfegyverek alkalmazására. Így kerül a kezükbe a pisztoly, abból legalább egy pár,

¹ Kelenik József: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a Magyar Királyságban a XVI. század második felében. *Studia Agriensia*, (1997), 17.

illetve az arkebúz,² a karabély őse. A pallosukat még megőrizték, de a kopijájukat már eldobták; viszont lőni már tudtak, amit ki is kívántak használni, így dolgozták ki a *karakolirozás* rendszerét. Erről később még lesz szó. E nem éppen hatékony módszer mellett időnként lovasrohammal is próbálkoztak, bár leginkább felbomlott alakzatok ellen.

A tüzekek is kezdenek életjelet adni magukról. Először szállított csöveikkel váraknál, várakban jelentek meg, csak ritkán a csatatereken. Az itáliai háború évtizedei alatt terjedtek el a vontatható lövegaltapok, amelyekhez már könnyebb, ezáltal kisebb kaliberű csöveket alkalmaztak. Így váltak annyira mozgathatóvá, hogy a harc dinamikájához alapszinten már alkalmazkodhattak. Tüzükkel mindenesetre hozzájárultak ahhoz a fejlődési ívhez, amely azt mutatja, hogy miként vált egyre meghatározóbbá a tüzellel való pusztítás az emberi erővel és a hideg fegyverek hatásával szemben.

Mindezen változások már megteremtették a fegyvernemek összehangolt működésének lehetőségét, a csapatok korábbinál nagyobb mozgékonyaságát, vagyis a hadvezérek variációs lehetőségei bővültek. Merészebben tervezhettek hadjáratokat, persze, ha volt elég élelem, lőszer és minden más, ami hadsereg működéséhez kellett. A háborúk azonban a kincstárakat hamar kiürítették, ilyenkor jöttek a bajok, a fizetetlen zsoldosok garázdálkodásai, átállásai, árulásai. S a hadak egyre nagyobbak lettek, különösen a spanyol királyé, köszönhetően az Újvilágból érkező aranyhajóknak.

A fejlődés irányát ebben a korszakban elsősorban nem hadtudósok határozták meg, hanem pragmatikusan fejlődött a hadművészet. Azoknak a tevékenysége, mondhatni, kísérletezései jelölték ki a fejlődés útját, akiket megbíztak egyes kötelékek megszervezésével, harcok, ütközetek, csaták vagy éppen hadjáratok vezetésével. Kivételt csak kevesen jelentenek, ilyen például Johann Jacob Wallhausen, aki megírta a gyalogos és lovas harc szabályzatait.³

A tárgyalt korszakban a hadügy fejlődésének új irányt adott a németalföldi hadügyi fejlődés. A spanyolokkal szemben folytatott szabadságharcukban nem tudtak még csak hasonló nagyságú haderőt sem kiállítani, mint ellenfelük, így ki kellett dolgozniuk egy kisebb, de hatékonyabb alkalmazást. Ez esetben már megtalálhatjuk az elméleti alapokat is, amelyet Justus Lipsius filozófiája, Orániai Vilmos, Nassaui Móric, majd János munkássága alapozott meg és fejlesztett tovább.⁴ A változás lényege a fegyelmezettebb, elhivatottabb haderő felállítására és fenntartására, amely egyrészt kihasználja Németalföld sajátos természetföldrajzi viszonyait, másrészt lényegesen jobb erőgazdálkodással harcol. Lényegében ez azt jelenti, hogy a nagy, mély *tercio*alakzat helyett keskeny, mozgékony harcrendi elemeket alkalmaz. Ennek viszont alapfeltétele a képzett vezetők és a kiképzett legénység, továbbá a megbízhatóság biztosítása. Ez utóbbit a „katonákról való gondoskodás” alapos megszervezésével és figyelemmel kísérésével érték el.

A holland hadművészet új volt, mégis régi harcászatra épült, és a legjobban a római *cohorsok* alkalmazására hasonlított. Abból indult ki, hogy a spanyol harcrend legna-

² A német *Arkebuse*, francia *arquebuse*, olasz *archibugio* szóból.

³ Johann Jacobi von Wallhausen: *Kriegskunst zu Fuß*. Oppenheim, De Bry, 1615; Johann Jacobi von Wallhausen: *Kriegskunst zu Pferd*. Frankfurt am Main, De Bry, 1616.

⁴ Erről lásd Bárczay Oszkár: *A hadügy fejlődésének története II*. Budapest, MTA, 1895; Honfi József (szerk.): *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai*. Budapest, Zrínyi, 1974.

gyobb hátránya, hogy a gyalogság tömege – a négyszög belsejében és a nem harcoló oldalakon – csupán a fizikai nyomás eszköze. Ezt a megoldást a németalföldiek nem választhatták, mivel sokkal kevesebb katonájuk volt. Ugyanakkor a gazdag németalföldi kereskedővárosok alaposan felfegyverezhették seregüket. Nassaui Móríc a nagy négyszög helyett egy tagolt, több harcvasal harcrendet alkalmazott. Ez lehetővé tette a tűzfegyverek hatékonyabb alkalmazását, a súlyképzést, a tartalékok alkalmazását. Kezdetben általánosan tízfős mélységű alakzatokat alkalmazott, később a pikásokat csupán öt sor mélyen állította fel, az arcvasalban ötven emberrel. E központi harcendi elem mellé muskétásalakzatok járultak.

A világtörténelem egyik, de a 17. századnak mindenképpen a legjelentősebb háborúja a harmincéves háború volt. Ebben szinte majdnem minden európai ország részt vett, és összezsaptak a különböző fejlődési irányú hadművészeti megoldások. Az egyik főszereplő végig a császári haderő, amelynek soraiban Zrínyi Miklós 1642-től három évig harcolt. Itt látott olyan haderőt, amely mintául szolgálhatott a megálmodott magyar állandó hadseregnek.

A Habsburg Birodalom haderejét ebben a korban döntően önkéntes toborzás útján állították fel. Az uralkodó a sereg szervezésekor tapasztalt hadvezéreit bízta meg az ezredek felállításával. Az ezredek hadseregbe egyesítették, amelynek tulajdonosa az uralkodó volt. A hadseregre vonatkozó minden intézkedés tőle indult ki, általában az Udvari Haditanácson keresztül. A haditanács hatásköre kiterjedt a hadsereg ellátására is, a hadbiztosi és élelmezési hivatalok is az intézkedései szerint működtek, természetesen egyeztetve az Udvari Kamarával.

Háborúban a hadsereg a fővezér irányítása alatt állt. Ebben a tevékenységében csupán egy kisebb kíséret segítette, akik a táborok megszervezéséért és az ellátás biztosításáért feleltek.

A hadsereg fő fegyverneme a gyalogság, amelynek alapvető fegyvere a pika, illetve a muskéta volt. A zsoldosok rendszerint rendelkeztek sisakkal és legalább mellvérttel. A pikások és muskétások aránya a 16–17. század fordulóján már nagyjából egyenlő volt. A gyalogság jellemzően védelmi jellegű harctevékenységet folytatott, ezt jelzik azon hatalmas négyszögek, amelyek csak lassú mozgásra voltak képesek. A gyalogezred századokból állt, amelyek állománya 150–200 fő volt, egy ezredbe 10–12 század tartozott. A több ezredből létrehozott négyszög (spanyol négyszög, *bataglia*, *tercio*) rendszerint 3000 főből állt. E létszám zömét a pikások tették ki, akik négy-öt méter hosszú fegyvereiket több sorból is az arcvasalba szegezhették. A négyszög oldalainak hosszát a rendelkezésre álló pikások száma adta. E számból a vezér egy kis táblázat segítségével gyököt vont, ami megadta, hogy egy oldal hány emberből álljon. A felsorakozott pikás tömeg elé rendszerint több sorba muskétások álltak, miként a négyszög sarkaira is, négyes oszlopban tíz fő mélységben. A muskétások ezen alakzatban soronként tüzeltek, majd hátravonultak újratölteni. Így biztosították a folyamatos tüzelést, míg az ellenség közvetlen közelébe nem értek. Ekkor egy nagy utolsó összűz után a muskétások a négyszögbe menekültek, vagy a pikások lábaihoz feküdtek, és megkezdődött a pikások harca.

A négyszögek helyének kiválasztásánál nagy gondot fordítottak a terep adta lehetőségek kihasználására. Bár a négyszög minden irányú támadás kivédésére, illetve minden

irányú mozgásra alkalmas volt, lehetőség szerint igyekeztek valamilyen terepakadályra támaszkodva felállítani. Nyílt terepen a négyszögek különböző formációkat vettek fel (kereszt, gyémánt, ék, lépcső), így támogatták egymást.

A fegyvernemhez könnyűgyalogosok is tartoztak, akiket rendszerint a muskétánál könnyebb tűzfegyverrel láttak el. Feladatuk nyitott harcrendben vagy harcrenden kívül az ellenség zavarása, meglepése, felderítése, kifosztása volt.

A lovasság nehéz- és könnyűlovas csapatnemre oszlott. E fegyvernemnél 80–100 fő alkotott egy századot, és nyolc század egy ezredet. A nehézlovasság átmeneti időszakot élt meg. Azzal már tisztában voltak, hogy a lovak ideje lejárt, a nehéz páncélzat már csak akadály a harcnak. Kérdéses volt, hogy mennyi páncélzat maradjon, és milyen fegyverekkel rendelkezzenek a lovasok. Végül is a sisak mellett a mell- és a hátvért hordása vált általánossá, fegyverzetként pedig a rövid csövű, kanócos karabély és a pisztolypár terjedt el. Az alkalmazásukat alárendelték a gyalogságnak; harcászataikra jellemző volt az úgynevezett *caracole*. Ez azt jelentette, hogy a több (rendszerint öt) sorban felsorakozott lovasság, miután megközelítette az ellenség harcrendjét, soronként pisztolyaival sortűzet lőtt, majd hátralovagolt tölteni. Így egy nagyszabású, de nem túl eredményes körforgás jött létre. A lovasok rendelkeztek karddal is, de ennek alkalmazása háttérbe szorult. Csatában a lovasság általában a harcrend szárnyain állt fel.

A könnyűlovasságot lehetőség szerint szintén felszerelték tűzfegyverekkel, feladatuk a meglepés, a váratlanság előidézése volt. Lendületes támadásaikkal zavarniuk kellett az ellenség harcrendjét, menetét, táborát. Őket alkalmazták felderítésre, hírvivő szolgálatra és üldözésre. A császári hadseregben e csapatnemnél horvátok és magyarok szolgáltak. Harcrendben a helyüket nem határozták meg, vagy a legszélső szárnyra kerültek. Ebben az időszakban kialakult egy sajátos csapatnem is, a dragonyosok. Ez tulajdonképpen gyalogság volt, amelyet könnyű muskétával láttak el, és lóra ültettek. Így tudták viszonylag gyorsan elérni a számukra kijelölt területet, ahol lóról szálltak, és felsorakozván sortűzzel igyekeztek megbontani az ellenség harcrendjét.

A tüzéség ebben a korban még nem volt fegyverneme a császári hadseregnek, céhjelleggel működött. A tüzéreket, akik iparosok, mesteremberek voltak, lövegeikkel, lőszerkészletükkel együtt fogadták fel. A hadseregben különleges jogállásuk volt, több zsoldot kaptak, ők kapták meg az elfoglalt várak, városok lövegeit és harangjait, a törvény elől hozzájuk menekülőket segédmunkásként alkalmazhatták. Amennyire tiszteletben álló foglalatosság volt a lövegek kezelése, az ellenség annyira haragudott rájuk, így az első megtorlások áldozatai is ők voltak.

A lövegfajták széles skálán mozogtak, bár már korábban próbálkoztak egységesíteni, a sokféle űrméretű, nagyságú löveget nehéz volt egységes kötelékké kovácsolni. Előnyben részesítették a nehéz, nagy űrméretű lövegeket, amelyek azonban lassúak, harc közben állásváltásra szinte teljesen alkalmatlanok voltak. A tüzéségi eszközöket rendszerint egy tömegben a harcrend előtt vagy annak valamelyik szárnyán alkalmazták.

A harmincéves háborúban a császári sereg – s minden részt vevő sereg – számára a legnagyobb gondot az ellátás megoldhatatlansága jelentette. A sokféle megoldási kísérlet közül Albrecht von Wallensteiné volt a legbiztatóbb. Wallenstein 1583-ban egy cseh kismanesi családban született, katonai szolgálatát Magyarországon kezdte, Esztergom

ostromakor lett kapitány. Később egy dragonyosezredet szervezett, ennek élén harcolt. Egy jól sikerült házasság közben dúsgazdaggá tette, így a képzett és rendkívül tehetséges katona ezután vállalkozóként és bankárként szolgálta a császárt. 1626-ban vállalta, hogy egy hadsereget állít fel saját költségén, és fedezi annak kiadásait. A császártól ezért különleges jogokat kapott a tisztek kinevezése terén, valamint a hadisarcok kivetése és felhasználása vonatkozásában is. Erre alapozva alakította ki új logisztikai rendszerét. Wallenstein megemelte a zsoldot, illetve javított az élelmezésen, amit a rendkívül magas hadisarcok kivetésével és az erőszakos, kíméletlen, de intézményesített begyűjtéssel érhetett el. Mivel rendszeresen fizetett, katonái egyéni rekvirálási kísérleteit, rablásait megtorolta. Ha hadserege már lepusztított területen járt, saját birtokairól szállíttatott gabonát, kenyeret süttetett, innen hajtatott állatokat.

Wallenstein hadseregszervezői és -fenntartói tevékenységével szinte nélkülözhetlenné vált, ehhez járult még az is, hogy kiváló hadvezérnek bizonyult. Mindezek elismeréseként kapta meg a Friedland hercege címet.

A császári sereg legkomolyabb ellenfele ebben a háborúban a svéd hadsereg volt. Az északi állam hadügyének irányítói a németalföldi fejlődést választották mintául. A hadsereg részben toborzott volt, részben katonáskodási kötelezettség alapján egészítették ki. Az egyes helységekből a katonának alkalmas férfi lakosok neveit már tizenöt éves korukban jegyzékbe vették, és szükség esetén közülük kellett – általában sorshúzással – kiválasztani azokat, akik számára kötelezővé tették a katonáskodást. A rendszer ugyanakkor széles körű kivételt tett társadalmi állás, illetve szociális szempontok alapján. E rendszer működtetése eredményezte, hogy Svédországnak mindig volt egy megfelelő nagyságú hadserege. Mindez nem jelentette azt, hogy a zsoldosok toborzása háttérbe szorult, éppen ellenkezőleg, rendszerint külföldiekből szervezett haderő magjaként, illetve kiegészítéseként használták a kötelezettségen alapuló rendszert.

A bevezetett rendszabályoknak köszönhetően a nem egészen egymillió lakosú Svédországnak 1611-ben, amikor II. Gusztáv Adolf tizenhét évesen trónra lépett, 70 ezer katonája volt. A hadsereg nagyobb részét németek, franciák, angolok és skótok adták, kisebb részét svédek, illetve az általuk megszállt területek lakosaiból toborzott vagy állított katonák. A hadsereg vezetői azonban a svéd nemesség soraiból kerültek ki, akiknek kiválogatására és felkészítésére az uralkodó nagy gondot fordított. A hadsereg legnagyobb értéke azonban feltétlenül annak fővezére, a király, II. Gusztáv Adolf volt.

A svéd gyalogság harcászati alapegysége a zászlóalj volt, amely hat sor mélyen állt fel. A pikások arcvonalát harminckét fő alkotta, tőlük jobbra és balra három-három osztagban muskétások álltak. Egy osztag huszonnégy főből állt, vagyis négyes oszlopban sorakoztak. A zászlóalj egyes elemei között százhusz centiméter volt. A zászlóalj felállhatott úgy is, hogy a muskétások a pikások előtt vagy mögött álltak, ez a feladattól függött. A svéd zászlóalj tehát előírás szerint 336 embert számlált.

A gyalogzászlóaljakat hármásával dandárrá egyesítették. A dandár két harcvonal alakítására volt képes. Általában az első vonal zászlóaljának muskétásai a pikások mögött álltak fel, a két hátsó zászlóalj esetében a szárnyakon. Védelemben mind a kilenc muskétásos osztag a pikások előtt sorakozott egy vonalban és három sort alakítva. Ez akkor volt lehetséges, ha a fegyverek már töltve voltak. A páros sorok fegyveresei beléptek

az előttük lévő sor térközeibe, így egy falanxszerű alakzat jött létre. Amikor az ellenség a legkedvezőbb távolságba ért, a muskétások ösztüzet adtak le oly módon, hogy az első sor térdelt, a második előrehajolt, a harmadik pedig állt. Ezt követően üres fegyvereikkel a muskétások a pikások mögé vonultak vissza. A két hátsó zászlóalj pikásai pedig az elsővel egy vonalba léptek előre.

Támadásnál a muskétásosztagok szintén az első vonalba álltak fel, de a hatsoros felállást követve. Az első sor sortüze után a hátsó sor előre futott és lőtt, közben az első megkezdte a töltést. Ebben az ütemben haladt előre az alakzat. Az ellenséghez közel érve még leadtak egy ösztüzet, majd az előző módon átadták helyüket a pikásoknak.

Ez a módszer jelentősen megnövelte a gyalogság tüzerjét, ugyanakkor megőrizte a pikák által nyújtott védelmet. A mozgás gyorsabbá tétele érdekében módosított fegyvereket is bevezettek. A muskétákat könnyebbre tervezték, így el lehetett hagyni a támasztóvillát, illetve bevezették a papírtöltéseket, a tölténytáska használatát. A pikák is lerövidültek három és fél méterre.

Gusztáv Adolf megreformálta a lovasság harcászataát is. Értelmetlennek találta a karakolírozást, véleménye szerint ezzel a lovascsapatok elvesztik legértékesebb tulajdonságukat, a lendületes támadás képességét. A lovasságnak csupán egy pisztoly egyszeri használatát engedélyezte, majd a karddal végrehajtott rohamnak kellett következnie. A tüzerőt a lovassághoz beosztott muskétásalakulatok biztosították.⁵

A változások nem kerültek el a tüzéséget sem. A svéd király nagy gondot fordított arra, hogy valóban hasznos, a gyalogságot támogatni képes tüzéséget alakítson ki. Az eddigieknél könnyebb, kisebb űrméretű lövegeket gyártatott, amelyeket a zászlóaljok, dandárok harcrendjei közé helyeztetett el. E lövegek együtt mozogtak a gyalogsággal, és tüzüikkel az ő érdekükben tevékenykedtek. A két lóval vontatható négyfontos lövegeket harc közben katonák tolták előre vagy szükség esetén hátra. A gyalogságot közvetlenül támogató tüzéség mellett szervezett úgynevezett ütegtüzéséget is, amely nagyobb űrméretű lövegek összevonásából alakult meg. E harcrendi elemet lehetőleg magaslatra, a szárnyakra vagy valamely fontos hely közelébe állították fel.

Gusztáv Adolf harcászataának bonyolultsága komoly kiképzést igényelt, amelyre a király nagy gondot fordított. A mozgások, manőverek, arcvonalváltások mellett nagy figyelmet fordított a tábori erődítések gyors, szakszerű elkészítésére is. Ezzel igyekezett a harcrend védőképességét tovább növelni.

A gondosan kiképzett hadsereg alkalmazását, vagyis az alkalmazott stratégiát is nagyobb körültekintéssel szervezték meg. A kockázatkerülés, illetve a megemelkedett számú katona és kiegészítő ellátásának biztosítása egyre jobban befolyásolta a hadjáratok menetét. Ez utóbbi már csak azért is fontossá vált, mert a zsoldosok hamar elhagyták a köteléküket, ha nem jutottak élelemhez, zsákmányhoz, nem kapták meg a járandóságukat. A kegyetlenkedő katonákról elhíresült háború mély nyomot hagyott nemcsak a sokat szenvedett, főleg német ajkú területek lakóiban, hanem azokban a hadvezérekben, katonai gondolkodókban is, akik a vesztfáliai béke utáni időszakban elemezték a hábo-

⁵ B. Szabó János: Miről mesél Zrínyi Miklós képmása? Az európai lovasság elfeledett „reneszánsza” (1630–1670). *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014), 4. 881–891.

rút, és igyekeztek követendő tanácsokat megfogalmazni. Így került előtérbe az ellátás fontossága, mint amely alapfeltétele egy hadsereg fegyelmének, alkalmazhatóságának. Vagyis a metodizmus és vele együtt annak vitatása.⁶

A magyar fejlődés ebben a korszakban sok sajátosságot mutatott.⁷ Az ország a 16. és a 17. században olyan hadszíntér, ahol változó intenzitással szinte állandóan harcok folytak. A hagyományosnak mondható banderális hadszervezetből a mohácsi csata után már alig maradt valami. Helyette a különböző módon felfogadott zsoldosok látták el a kialakuló végvárvonal őrzését. E zsoldosok jellemzően könnyűfegyverzetű lovasok és gyalogosok voltak, s a várakon kívül ennek megfelelően harcoltak. A gyalogosokat darabontoknak vagy hajdúknak nevezték. A király vagy valamely főúr szolgálatában álltak a királyi vagy iratos hajdúk, rajtuk kívül a szabad hajdúk harcoltak még, de őket semmilyen szerződés nem kötötte, s pénzt sem nagyon kaptak a szolgálataikért. Rajtuk kívül az ország erdeiben, mocsaraiban sokszor lehetett találkozni bitang hajdúkkal is. Az országba húzódtak a Balkánról még más katonaelemek is, mint a haramiák, marta-lócok, pandúrok, mazulok, morlások és uszkók.⁸

A lovasokat huszároknak vagy horvátoknak nevezték, a kettő között aligha lehetett lényeges különbség, talán csak az, hogy a horvát alatt nem csak a magyarországi lovasokat értették, de ez sem biztos. A fegyverzetük, védőfelszerelésük esetleges volt. Tűzérszerek is megjelentek Magyarországon, mindenekelőtt várakban, városokban, szabályozás azonban – típusuk, alkalmazásuk szerint – még nem volt.

A harmincéves háborúban részt vevő magyarok számát nehéz lenne meghatározni. Sokan harcoltak a császári hadseregben, de zsoldosként – főleg a könnyűlovasok – ott lehettek bármelyik fél és ország hadseregében. A háború folyamán huszonöt magyar toborzó kapitány szervezett csapatokat a Habsburg-haderő számára. A zsoldosok gyakran csak egy-egy évre vállaltak szolgálatot, így évenként változik, hogy mikor, hány katona szolgált. Ezer és hatezer-hatszáz között mozgott a katonák száma függően a háború intenzitásától, de az uralkodó vagy a vállalkozók lehetőségeitől is. Legtöbbször 1619-ben szolgáltak a cseh hadszíntéren, még Bethlen Gábor megjelenése előtt. A háború teljes időszakában egyes számítások szerint 80 ezer magyar harcolt a császári seregben. Részt vettek a magyar lovasok a fehérhegyi csatában, azután 1626-ban a Lutter am Barenbergénél vívott ütközetben, amikor elsősorban a legyőzött dánok üldözésében jeleskedtek. Isolani könnyűlovasai között is szép számmal voltak magyarok, a lützeni csatában és Nördlingennél is.

Egyes adatok szerint először Pázmány Péter esztergomi érsek küldött magyar könnyűlovasokat, huszárokat a császári csapatokhoz. Később gróf Esterházy Pál, gróf

⁶ Lásd Perjés Géza: *Seregszemle*. Budapest, Balassi Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1999.

⁷ A korszak magyar hadművészetére lásd B. Szabó János – Somogyi Győző: *Az Erdélyi Fejedelemség hadserege*. Budapest, Zrínyi, 1996; Liptai Ervin (szerk.): *Magyarország hadtörténete I.* Budapest, Zrínyi, 1984; Markó Árpád: *Magyarország hadtörténete*. Budapest, Országos Közoktatási Tanács, 1943; Király Béla – Veszprémy László (szerk.): *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Atlanti Közalapítvány, Budapest, 2003.

⁸ Erdélyi Gyula: *A magyarok hadi szervezete és hadvezetési művészete ezer éven át*. Budapest, [Hungária Nyomda], 1943. 179–180.

Forgách Miklós, gróf Nádasdy Tamás, gróf Pálffy Miklós és báró Somogyi Mátyás is szervezett huszárcsapatot. Forgách lovasai részt vettek a breitenfeldi és a lützeni csatában is. A magyar lovasok sikeres szereplése, használhatósága egyre népszerűbbé tette őket, így egymás után állították fel a huszárezredeket. A legtöbb huszárt 1643-ban toborozták. Barkóczy László kétezer magyar és lengyel lovassal indult a hadszíntérre. Egy idő után a magyar lovasokat külön parancsnokság alá is helyezték. E vezérek közül kiemelkedett Zrínyi György horvát bán, majd Wesselényi Ferenc füleki főkapitány.⁹

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem bekapcsolódása a harmincéves háborúba viszont azt jelentette, hogy sok magyar számára egyértelművé vált, hogy hol a helye. Magyarok szervezett, önálló haderőben szolgálva csak az Erdélyi Fejedelemség hadseregében jelentek meg. A fejedelemség hadereje nem játszott döntő szerepet a háború menetében, mégis érdemes foglalkozni működésével, mert az európai hadügyi fejlődés sajátos területét mutatja. A fejedelemség Bethlen Gábor uralkodása alatt élte virágkorát, aki 1613-tól tizenhat évig viselte e nehéz címet. A fejedelem a hadseregét jórészt feudális törvények és szokások alapján állította ki. Általános felkelésre kötelezettek voltak az erdélyi birtokos nemesek és az itt birtokkal rendelkező Erdélyen kívüli nemesek is. Az egytelkes nemesek négyen-öten állítottak ki egy katonát. A hadrakelők a fejedelem parancsára – a rendek jóváhagyása után – saját fegyverükkel jelentek meg a gyülekezési helyen, ahol megszemlélték őket. A mustrát általában a fejedelem tartotta, és ilyenkor megtekintette a felsorakozott had fegyverzetét, ruházatát és megjelenését. Ugyancsak a fejedelem intézkedett a had felosztásáról is.¹⁰

Zsigmond király törvénye szerint a nemesség a jobbágyportái után szintén köteles volt katonákat biztosítani. Először tizenhat porta után egy felszerelt lovast kellett kiállítani, majd 1575 után még emellett egy gyalogos katonát is. A porták után kiállítandó katonák száma többször változott, és többször különösen szigorú kötelezettséget jelentett, mint Bethlen Gábor uralkodásának kezdetén, amikor két portánként kellett egy lovast elküldeni a mustrára.

A hadsereg két leghagyományosabb eleme tehát a felkelő nemesi katonaság és az úgynevezett portális katonaság volt, amelyeknek a fejedelem irányítása mellett meg kellett védeniük Erdélyt. Ha a veszély még ennél is több katona kiállítását kívánta, akkor a jobbágyságot is fegyverbe lehetett szólítani. Ilyenkor a kiállítandó katonák számát szintén a porták száma határozta meg.

Erdélyben sajátos jogállással rendelkeztek a kiváltságos székelyek, akik kezdetektől fogva szabad, egységes és mindenki számára egyenlő jogokat biztosító társadalomban éltek. Kitüntetett helyzetükért, adómentességükért azonban személyes katonai szolgálatot kellett ellátniuk. Természetesen az évszázadok során a székelyeknél is nagyarányú gazdasági differenciálódás ment végbe, amely kihatott a katonáskodás mikéntjére is. A Mátyás király idején készült lajstrom szerint főembereket vagy előkelőket, lovasokat vagy lófőket

⁹ Erről lásd Csikány Tamás: *A harmincéves háború*. Budapest, Korona, 2005.

¹⁰ A témáról Nagy László: *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*. Budapest, Akadémiai, 1972; Gyalóky Jenő: Bethlen Gábor, mint hadvezér. *Hadtörténelmi Közlemények*, 39. (1929), 1–2. 288–330, 417–463.

és gyalogosokat különböztettek meg. E főembereknek több lóval, a lófőknek két lóval kellett háborúba vagy mustrára menni, míg a legszegényebbeknek gyalogosan. A székelyek viszonylag jó helyzete, adómentessége több fejedelem számára is elfogadhatatlan volt, amiből többször súlyos ellentétek alakultak ki. János Zsigmond az elszegényedett székelyeket jobbagysorba kényszerítette, és szabályozta a katonaállítási kötelezettségüket is. Báthory Zsigmond a tizenöt éves háborúban nagy számban várta a székelyeket a zászlaja alá, amiért a régi jogaik visszaállítását ígerte. A székelyek azonban végül csalódtak a fejedelemben, aki az ellene induló lázadózást az 1596-os „véres farsangon” kegyetlenül vérbe fojtotta. Báthory azonban a háború folytatása miatt végül 1601-ben mégis kénytelen volt biztosítani a székelyek szabadságát.

Szintén kiváltságos helyzetűek voltak a jórészt városokban élő szászok. A közösségüknek az 1614-es országgyűlés határozata szerint ötszáz főt kellett kiállítania a fejedelmi hadsereg számára. A szászokat terhelte egyébként a hadiszállítás feladata is.

A fejedelmi hadsereg létszámát ezeken túlmenően a hajdúk növelhették, akik jelentős létszámban voltak jelen, Báthory szolgálatában mintegy háromezren. Bethlennel szemben kezdetben ellenségesen viselkedtek, mivel ő török segítséggel került hatalomra, később azonban a fejedelem megnyerte Bocskai kiváló, állandóan kiváltságaikért küzdő katonáit. Hadjárataiban több ezer lovas és gyaloghajdú szolgált.

Bethlen Gábor a seregét a hagyományos erdélyi rendi haderőn kívül zsoldosok felfogadásával egészítette ki. Sőt hadseregének java része zsoldosokból állt, akik eleinte magyar és székely vitézek, és főleg hajdúk voltak. Különösen ez utóbbiak bizonyultak rendkívül használhatónak. Saját kapitányaik vezetésével gyalogos- és lovass csapatokat alkottak, és sokszor nagy önállósággal oldották meg a feladatukat. Később más nemzetiségűek is csatlakoztak az erdélyi sereghez, főleg németek, de szolgáltak itt török, tatár, moldvai és havasalföldi segélyhadak is.

Mivel a zsoldosok számára elsősorban a pénz, illetve a szerződés szerinti előnyök bizonyultak a legfontosabbnak, így ebben az időben szokásos volt – kedvezőbb szerződés ígéretével – az ellenfél zsoldosait átcsalogatni. Ezzel a lehetőséggel Bethlen Gábor és II. Ferdinánd hadseregének szervezői is éltek, sőt többször előfordult, hogy császári zsoldban álló magyarok önként átpártoltak Bethlen seregéhez.

Az erdélyi fejedelem csapatainak fegyelme hasonlított a kor többi hadseregéhez. Az ő zsoldosai is ugyanúgy raboltak, fosztogattak, mint például a császári Tillyé. Ezen csak a rendszeres zsoldfizetéssel lehetett segíteni, amelyre Bethlen törekedett is. Ezzel legalább azt el lehetett érni, hogy hazai földön kevesebbet pusztítsanak. A zsoldosnak természetesen a pénzéért élelmiszert is kellett biztosítani. A készleteket és a poggyászt vasalt, sokszor ökrös szekereken szállították a hadsereg után, ami meglehetősen lelassította a menetet. Ez azonban nehezen fért össze azzal a hadművészettel, amelyet a fejedelem követett. A gyors, meglepetésszerű hadjáratokat csak úgy lehetett megvalósítani, hogy a szállító szekerek zömét hátrahagyták, és megpróbálták a hadjárat útvonalán megfelelő élelmet szerezni. Ez a feladat a városok, megyék hatóságaira és főleg lakosságára hárult. Az elkülönítve harcoló, felderítő vagy más feladatot megoldó különítményeket néhány napra el tudták látni élelemmel, de ha ez elfogyott, akkor a katonák zsákmányolás útján gondoskodtak magukról.

Ezen alkotórészekből állt az erdélyi haderő, amelynek leghasználhatóbb része az úgynevezett udvari katonaság volt. Ennek soraiba a huzamosabb időre szerződő zsoldosokat vették, akik béke idején is gyakorlatoztak, folyt a kiképzésük, és különböző, például testőri feladatokat láttak el.

Bethlen Gábor hadserege lovasságból, gyalogságból és tüzérségből állt. A felsorolás sorrendje nem véletlen, hisz Európa keleti felében ebben az időszakban még a lovasságot tekintették a leghasználhatóbb fő fegyvernemnek. A lovasság fegyvere többnyire a kopja, a kard, a tör és a pisztoly volt. A lovas zsoldost Magyarországon egyébként is könnyebb volt felfogadni, mint a gyalogost. Ez felelt meg a szokásoknak, az életmódnak, és az országban viszonylag sok ló állt rendelkezésre. A lovas katonák alkalmazásának elterjedését segítette a török jelenléte, akivel még békeidőben is szinte állandóan folytak lovassági párviadatok, a kölcsönös, egymás ellen irányuló portyázások. Mindeközben kialakult egy társadalmi réteg, amely szinte tökéletességig fejlesztette a keresetét, megélhetését biztosító könnyűlovassági harcmódot. A magyar lovasság végigharcolta szinte az egész Kárpát-medencét, rendkívül aktívvá téve a hadakozást. Az állandósuló váratlan támadások, meglepések, lesvetések szinte lehetetlenné tették az ellenség tevékenységét és életét. Így volt ez még várostromoknál is. A védők közé beosztott lovasság képes volt állandóan zaklatni az ostromlókat. Bethlen a hadseregébe beosztott lovasságtól bizonyosan elvárta azt is, hogy képes legyen zárt alakzatban felállni és rohamozni. Mindez azonban nem mehetett a gyorsaság rovására, amely a legnagyobb erénye volt a könnyűlovasoknak.

Bethlen Gábor kopjás lovassága aratta a hadjáratok legnagyobb sikereit. A hadszíntér minden pontján megjelenve

„[n]yílt harcokban a lovasság, körülkapdosva az ellent, hirtelen támadt oldalba, hátba; lovassága a várból kitörve, az ellenség táborára ütött s elfogta az odaszállított élelmiszereket; lovas hadának hirtelen rajtaütése és kapdosása mentette föl a várat az ostromzár alól, s lovas hadak akadályozták meg az élelem beszállítását a körülfalozott várba, erődített táborba”

– ahogy ezt Olchváry Ödön kiváló tanulmányai alapján írta Bánlaky József Bethlen hadseregéről.¹¹ A lovasságnak ezen túlmenően volt még egy nagy előnye; lóról szállva gyalogosan is tudott harcolni, esetleg várat védeni. Fordítva ez már nem állt, a gyalogos csak gyalogharcra volt képes.

A gyalogosok általában muskétával és karddal rendelkeztek. A pikások jelenléte egyáltalán nem volt jellemző, valószínűleg nem is alkalmazták őket. A muskétásokat viszont a kor színvonalának megfelelően zárt kötelékekben igyekeztek felállítani. Különösen alkalmasak voltak erre a feladatra a jól képzett és megbízható, kék ruhájukról elnevezett testőrgyalogosok. Ez a gyalogság a fejedelem udvari hadához tartozott, amelyet állandóan fegyverben tartott gyalogos és lovas zsoldosok alkottak. Az idetartozó gyalogo-

¹¹ Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme* (digitális kiadás). 2001. Bánlaky az adatait jórészt Olchváry Ödön munkáiból merítette (Olchváry Ödön: Bethlen Gábor hadseregének szervezete és hadviselési módszere a II. Ferdinánd ellen viselt háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. [1888]. 601–616., illetve Olchváry Ödön: Bethlen Gábor első támadása II. Ferdinánd ellen. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. [1890]. 333–360. és 528–562.)

sokat használhatóságuk ellenére kevesebbre becsülték, mint a nyugati hadszíntereken. A muskéta bonyolultsága és megbízhatatlan működése, illetve az a tény, hogy a lovasság védelmére szorulnak, egyértelműen háttérbe szorította alkalmazásukat. Még kevesebbre értékelték a felkelő gyalogságot, hisz itt a kiképzettség, a fegyelem, de sokszor még a megfelelő fegyver is hiányzott. De így volt ez azokkal a zsoldosokkal is, akik csak rövidebb időre szerződtek. Előfordult, hogy a jelentkezők mustra idejére kölcsönkértek jó muskétákat – az előnyösebb szerződés reményében –, majd visszaadva azt eredeti tulajdonosuknak komolyabb fegyver nélkül indultak harcba. Ezen gyalogosokkal még terciót sem lehetett alakítani, nemhogy svéd dandárt.

Bethlen Gábor persze tisztában volt a gyalogság igazi értékével, így többször írt is arról, hogy szüksége lenne nagyobb létszámú kiképzett gyalogos zsoldosra. Jól látta, hogy egy hadjárat alatt számtalan olyan feladat adódhat, ahol csak szervezett gyalogsággal lehet sikert elérni. Elfoglalt területek megtartására, sáncok megrohanására, várak elfoglalására csak ez a fegyvernem volt alkalmas.

A tűzérség ebben az időben Erdélyben még mindig kezdeti korát élte. A kisebb-nagyobb ürmértékű lövegeket vagy külföldiek, vagy szászok kezelték, mindenesetre ez a fegyvernemnek alig nevezhető seregrész igen nehézkes volt. A csekély lőtávolságú és alacsony tűzgyorsaságú ágyúkat, tarackokat nemcsak lovakkal, hanem gyakran ökrökkel is vontatták, amitől hihetetlenül lassúvá vált a mozgatusuk. A nagy fejedelem kevés jelentőséget tulajdonított alkalmazásuknak, a tűzérseget a hadsereg kiegészítő részének tartotta. Elsősorban várostromoknál vélte hasznosnak a nagy lövegek alkalmazását. Jellemző, hogy meneteknél a lövegeket a málhához osztották be, ahonnan szinte soha sem foglalhatták el időben a harcrendi helyüket. Bethlen gyors döntéseinek sokszor még gyorsabb megvalósításánál a tűzérsegre, az állásai elfoglalására senki sem várakozhatott.

Bethlen Gábor lovas és gyalogos hadait fegyverzetük és az alkalmazott hadművészeti megoldásaik (harc módjuk) alapján a könnyű csapatok közé sorolhatjuk. Ennek kialakulása nyilvánvaló okokra vezethető vissza, hisz általában az erdélyi fejedelmek hadai török, tatár, moldvai és havasalföldi ellenfelekkel harcoltak, de hasonló volt a helyzet a lengyeleknél is. A II. Ferdinánd zsoldjában harcoló magyarok, illetve a Lengyelországban toborzott lovasok is ehhez hasonlóan könnyű csapatok lehettek. Nehézygalogság és -lovasság csupán elenyészően volt jelen, még ha Bethlen szeretett volna is ilyeneket a zsoldjába fogadni.

A csapatok harcászati és közigazgatási tagolása általában nehezen követhető és kevésbé volt céltudatos. A harcászati egységek megállapításánál a vezethetőség és a valamennyire zárt harcrend felvételének a lehetősége volt irányadó. Az egységek létszáma – nevükhöz hasonlóan – változó és bizonytalan volt. Bethlen Gábor a csapatainak egyes részeit több helyen seregnek nevezi, vagy egyszerűen a létszám alapján határozza meg őket. Haderejében az általa seregnek nevezett lovasság alatt három-ötszáz főből álló, egy kapitány parancsnoksága alá tartozó lovas osztályt érthetünk. A gyalogság esetében ez egy ötszáz főből álló gyalogcsapat volt. Találkozhatunk egyébként még a bandérium elnevezéssel is elsősorban a felkelő nemesség vonatkozásában.

A fegyvernemek aránya az előzőkhöz hasonlóan esetleges volt. Mindennek azonban kevesebb jelentősége volt, mint a nyugati haderőkben. Európának ezen a felén ebben a korban ritkán alakultak ki nagy csaták, a felek jobbára portyázó hadviselést alkalmazva

igyekeztek az ellenfelüket gyengíteni, a saját lehetőségeiket javítani. Mint erről már írtunk, előtérbe kerültek a gyors, váratlan, rajtaütésszerű támadások, amelyeket sokszor bravúros menetteljesítmények előztek meg. A fejedelmek vagy hadvezérek nem a kitűzött feladat szerint szervezték a tevékenységüket, hanem éppen fordítva. Megnézték, mekkora és milyen összetételű haderő áll a rendelkezésükre, és eszerint dolgozták ki a megfelelő hadászatot és harcászatot. A hadak pótlása rendkívül bizonytalan volt. Ez volt az egyik oka annak is, hogy kerültek a nagy veszteségekkel járó csatákat, és gyakran csupán az ellenség kezén lévő várak, városok elfoglalását tűzték ki közvetlen célul. Ezzel kívánták a szemben álló felet megfosztani bázisaitól. Fontos cél lehetett ebben a hadviselésben az ellenség csapatainak megosztása, részenkénti megsemmisítése, utánpótlási vonalainak elvágása vagy legalább veszélyeztetése. Ha mindezt az egyik fél elérte, akkor máris kedvező feltételekkel tárgyalhatott a békekötésről.

Bethlen a magyar történelem kiemelkedő államférfija volt, akinek uralkodását végigkísérték a háborúk. A diplomácia és a háború rendkívül szoros összefüggését átérezve mindig katonának vallotta magát. Negyvenkét ütközetben harcolt, amelyek során kiderült, hogy nem csupán vitéz, bátor harcos, hanem rendkívül képzett hadseregszervező és hadvezér is volt. Felismerte, hogy a hagyományos magyar hadseregszervezés már nem felel meg a korszerű követelményeknek, miként azt is, hogy a nehezen fegyelmezhető hajdúkkal is csak korlátozott eredményeket lehet elérni. Mindig törekedett arra, hogy a kor élvonalát képező zsoldos gyalogság létszámát növelje a hadseregében, még ha ennek igazán nem is voltak meg a feltételei. Ezek nélkül viszont igyekezett kihasználni azokat a lehetőségeket, amelyeket a meglévő feltételek, a környezet és a hagyományok lehetővé tettek. A nagy létszámú könnyűlovasságának portyázó hadviselésével szinte semmit sem tudtak kezdeni ellenfelei. Hadicselek, megrohanások, bravúros vállalkozások sokszor kergették „örületbe” az ellenfeleiket. Wallenstein, Dampierre és Bucquoy sem találta meg ennek az ellenszerét. Gyorsaság, váratlanság, kifárasztás és más ebbe a körbe tartozó módszerek alkalmazása hozta meg azokat a sikereket, amelyeket a fejedelem elért.

A magyarországi hadszíntér mellékhadszíntér volt. Az itt zajló harcok döntően nem befolyásolták a háború menetét. Az erdélyi fejedelmek, Bethlen Gábor és utódja, I. Rákóczi György működése azonban mégis figyelemre méltó teljesítmények és eredmények sorát mutatta fel.

A harmincéves háború tapasztalatai a hadművészet területeit alapjaiban változtatták meg. A hadkiegészítéstől a hadászatig új módszerek, megoldások kerültek előtérbe, az ötletszerűséget, az egyszerűségre, kivitelezhetőségre törekvő megoldásokat rendszerek váltották fel, amelyeket az egyre szaporodó hadtudományi írások foglaltak keretbe. Az ókori hadtudósok mellé felzárkóztak a kor nagy vagy nem olyan nagy hadvezéreinek, a Zrínyi korabeli hadművészet katonáinak munkái. Az ókori szerzők művei mellett már olvasni kezdték Lazarus Schwendi, Giorgio Basta vagy Raimondo Montecuccoli munkáit is, már akik írásokból kívánták gyarapítani a tudásukat. Különösen nagy irodalma alakult ki a várépítészetnek, aminek az lehetett az oka, hogy mindenféle erősség igen felértékelődött. Az itáliai háborúkban kialakult olasz rendszerű erődítések a 17. században Európa-szerte elterjedtek és egyúttal továbbfejlődtek. Erődök, erődrendszerek védtek a városokat, stratégiai jelentőségű hidakat, szorosokat, kikötőket, de erődökben halmozták fel a hadsereg

számára szükséges élelmiszert és készleteket is. Fejlődött az ostromtechnika is, mert minden új védelmi rendszer ellen ki kellett találni a megfelelő „orvosságot”. A fejlődés egyes fázisai, területei jól nyomon követhetők a sokszor gyönyörűen illusztrált kiadványokban, amelyek az egyes rendszerek eltéréseit mutatják be például Daniel Speckle, Adam Freytag vagy Matthias Dögen munkáiban. Ezek is, mint a kor hadtudományának legfontosabb írásai, ott voltak Zrínyi Miklós könyvtárának polcain.¹²

A 17. századi hadművészet már utat mutatott az állandó hadseregek kialakulásához, amelyek felállítását és fenntartását éppúgy megkívánták az egyre erősödő abszolutista hatalmak, mint a háborúk megvívásának egyre bonyolultabb, szabályozottabb módja.

Felhasznált irodalom

- Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme* (digitális kiadás). 2001. Online: <https://bit.ly/364aIRD>
- Bárczay Oszkár: *A hadügy fejlődésének története II.* Budapest, MTA, 1895.
- B. Szabó János – Somogyi Győző: *Az Erdélyi Fejedelemség hadserege*. Budapest, Zrínyi, 1996.
- B. Szabó János: Miről mesél Zrínyi Miklós képmása? Az európai lovasság elfeledett „renewálsza” (1630–1670). *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014), 4. 881–891.
- Csikány Tamás: *A harmincéves háború*. Budapest, Korona, 2005.
- Erdélyi Gyula: *A magyarok hadi szervezete és hadvezetési művészete ezer éven át*. Budapest, [Hungária Nyomda], 1943.
- Gyalókey Jenő: Bethlen Gábor, mint hadvezér. *Hadtörténelmi Közlemények*, 39. (1929), 1–2. 288–330., 417–463.
- Hausner Gábor: *Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*. Budapest, Argumentum, 2013.
- Honfi József (szerk.): *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai*. Budapest, Zrínyi, 1974.
- Kelenik József: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a Magyar Királyságban a XVI. század második felében. *Studia Agriensia*, (1997), 17. Online: <https://bit.ly/3sSVhF5>
- Király Béla – Veszprémy László (szerk.): *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Budapest, Atlanti Közalapítvány, 2003.
- Liptai Ervin (szerk.): *Magyarország hadtörténete I.* Budapest, Zrínyi, 1984.
- Markó Árpád: *Magyarország hadtörténete*. Budapest, Országos Közoktatási Tanács, [1943] 1994.
- Nagy László: *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*. Budapest, Akadémiai, 1972.
- Olchváry Ödön: Bethlen Gábor hadseregének szervezete és hadviselési módszere a II. Ferdinánd ellen viselt háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. (1888). 601–616.
- Olchváry Ödön: Bethlen Gábor első támadása II. Ferdinánd ellen. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. (1890). 333–360., 528–562.
- Perjés Géza: *Seregszemle*. Budapest, Balassi Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1999.
- Wallhausen, Johann Jacobi von: *Kriegskunst zu Fuß*. Oppenheim, De Bry, 1615.
- Wallhausen, Johann Jacobi von: *Kriegskunst zu Pferd*. Frankfurt am Main, De Bry, 1616.

¹² Hausner Gábor: *Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*. Budapest, Argumentum, 2013.